

PEDAGOG FAOLIYATIDA NUTQ MADANIYATINING AHAMIYATI VA UNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-AMALIY ASOSLARI

Lutfetdinova Ra'no Xusnetdinovna

Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagog faoliyatida nutq madaniyatining ahamiyati, uning kasbiy kompetensiya tarkibidagi o'рни hamda shakllanishining nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Tadqiqot davomida pedagog nutqining funksiyalari, uning ichki va tashqi xususiyatlari, shuningdek, pedagogik muloqot jarayonidagi o'рни tahlil qilingan. Nutq madaniyatining o'qituvchi shaxsiyati, pedagogik mahorati va ta'lim samaradorligi bilan uzviy bog'liqligi asoslab berilgan. Shuningdek, nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning samarali yo'llari va omillari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, pedagogik muloqot, kommunikativ kompetensiya, mimika, pantomimika, nutqiy qobiliyat, pedagogik mahorat, ta'lim samaradorligi.

ЗНАЧЕНИЕ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА И ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕЁ ФОРМИРОВАНИЯ

Лutfетдинова Ра'но Хуснетдиновна

*Наманганский государственный педагогический институт
доцент, PhD*

Аннотация: В данной статье раскрывается значение культуры речи в профессиональной деятельности педагога, её роль в структуре профессиональной компетентности, а также теоретические и практические основы её формирования. В ходе исследования проанализированы функции педагогической речи, её внутренние и внешние характеристики, а также особенности педагогического общения. Обоснована взаимосвязь культуры речи с личностью учителя, его педагогическим мастерством и эффективностью образовательного процесса. Также представлены эффективные пути и факторы развития речевой компетентности.

Ключевые слова: культура речи, педагогическое общение, коммуникативная компетентность, mimika, пантомимика, речевые способности, педагогическое мастерство, эффективность обучения.

THE IMPORTANCE OF SPEECH CULTURE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY AND THE THEORETICAL-PRACTICAL FOUNDATIONS OF ITS FORMATION

Lutfetdinova Ra'no Khusnetdinovna

Namangan State Pedagogical Institute Associate Professor, PhD

Abstract: *This article examines the importance of speech culture in the professional activity of a teacher, its role in the structure of professional competence, and the theoretical and practical foundations of its formation. The study analyzes the functions of pedagogical speech, its internal and external characteristics, and its role in pedagogical communication. The interrelation between speech culture, teacher personality, pedagogical mastery, and the effectiveness of the educational process is substantiated. Additionally, effective ways and factors for developing communicative competence are identified.*

Keywords: *speech culture, pedagogical communication, communicative competence, mimicry, pantomime, speech ability, pedagogical mastery, educational effectiveness.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimi globallashuv, axborotlashuv va innovatsion rivojlanish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq holda takomillashib bormoqda. Bunday sharoitda o'qituvchining kasbiy kompetensiyasiga qo'yilayotgan talablar ham ortib bormoqda. Pedagogning nafaqat chuqur bilimga ega bo'lishi, balki ushbu bilimlarni o'quvchilarga samarali yetkazib bera olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa bevosita uning nutqiy madaniyatiga bog'liqdir.

Pedagog faoliyatida nutq markaziy o'rinni egallaydi. Chunki o'qituvchi o'zining barcha didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarini asosan nutq orqali amalga oshiradi. Nutq — bu nafaqat axborot uzatish vositasi, balki o'quvchiga ta'sir ko'rsatish, uning tafakkurini shakllantirish va shaxs sifatida rivojlantirish vositasidir.

Shu nuqtai nazardan, nutq madaniyati o'qituvchining umumiy pedagogik mahorati bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. O'qituvchining nutqi qanchalik aniq, ravon, mantiqiy va ta'sirchan bo'lsa, ta'lim jarayonining samaradorligi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Mazkur maqolaning maqsadi pedagog nutqining mohiyati, tuzilishi va funksiyalarini tahlil qilish, nutq madaniyatining pedagogik faoliyatdagi o'rnini asoslash hamda uni shakllantirishning samarali yo'llarini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Jumladan:

Nazariy tahlil metodi orqali pedagogika, psixologiya va tilshunoslikka oid ilmiy manbalar o'rganildi hamda nutq madaniyati tushunchasining mazmuni aniqlashtirildi.

Tizimli yondashuv asosida nutq madaniyati pedagogik faoliyatning ajralmas komponenti sifatida ko'rib chiqildi va uning tarkibiy qismlari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida samarali va samarasiz pedagog nutqi o'rtasidagi farqlar ochib berildi.

Umumlashtirish metodi asosida olingan nazariy xulosalar tizimlashtirilib, amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

Mazkur metodlar tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qildi.

NATIJARAR

Tadqiqot natijalari pedagog nutqining ta'lim jarayonidagi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

Avvalo, nutq pedagog faoliyatining asosiy vositasi sifatida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Axborot berish funksiyasi — bilimlarni uzatish.

Bu pedagog nutqining eng asosiy va an'anaviy funksiyasi hisoblanadi. O'qituvchi nutqi orqali o'quvchilarga yangi bilimlar, tushunchalar, qonuniyatlar va faktlar yetkaziladi.

Axborot berish jarayonida nutq:

- aniq, tushunarli va mantiqiy izchil bo'lishi kerak;
- murakkab tushunchalarni sodda va hayotiy misollar orqali tushuntirishni talab etadi;
- o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda moslashtirilgan bo'lishi zarur.

Samarali axborot beruvchi nutq o'quvchilarda bilimni ongli o'zlashtirishga yordam beradi. Agar nutq chalkash yoki haddan tashqari murakkab bo'lsa, bilim yetkazish samaradorligi pasayadi.

2. Ta'sir ko'rsatish funksiyasi — hissiy-irodaviy holatga ta'sir etish.

Pedagog nutqi o'quvchilarning nafaqat bilimiga, balki ularning hissiyoti, motivatsiyasi va irodasiga ham ta'sir qiladi.

Bu funksiyada nutq:

- ilhomlantiruvchi, ruhlantiruvchi bo'lishi;
- ijobiy emotsiyalarni uyg'otishi;
- o'quvchini faol fikrlashga undashi kerak.

Masalan, o'qituvchining samimiy va ishonchli ohangi o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi, aksincha sovuq yoki befarq nutq ularni sustlashtiradi. Shuningdek, nutqda intonatsiya, pauza, urg'u kabi vositalardan foydalanish ta'sir kuchini oshiradi.

3. Rag'batlantirish funksiyasi — o'quv faoliyatiga qiziqishni oshirish.

Pedagog nutqi o'quvchini faol o'rganishga undovchi kuchli vositadir. Rag'batlantiruvchi nutq orqali o'quvchining ichki motivatsiyasi kuchayadi.

Bu funksiyani amalga oshirishda:

- maqto'v va ijobiy baholash ("A'lo fikr!", "Juda yaxshi harakat qilding!");
- qo'llab-quvvatlovchi iboralar ("Yana urinib ko'r!", "Senda bu albatta chiqadi!");
- qiziqarli savollar va muammoli vaziyatlar yaratish muhim.

Rag'batlantirish funksiyasi o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limda bu juda muhim, chunki bolalarda o'qishga nisbatan ijobiy munosabat aynan shu davrda shakllanadi.

4. Boshqaruv funksiyasi — dars jarayonini tashkil etish va nazorat qilish.

Pedagog nutqi orqali darsning butun jarayoni boshqariladi: faoliyat tashkil etiladi, tartib saqlanadi va natijalar nazorat qilinadi.

Bu funksiyada nutq:

- aniq ko'rsatmalar berish ("Daftaringizni oching", "Matnni diqqat bilan o'qing");
- vaqtni samarali taqsimlash;
- o'quvchilar faoliyatini yo'naltirish va muvofiqlashtirish;
- intizomni saqlashga xizmat qiladi.

Boshqaruv nutqi buyruqboz emas, balki hamkorlikka asoslangan bo'lishi muhim. Masalan, "Kelinglar, birgalikda bajarib ko'ramiz" kabi iboralar o'quvchilarni faol jalb etadi.

Pedagog nutqining ushbu funksiyalari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Samarali dars jarayonida o'qituvchi:

- bilim beradi (axborot funksiyasi),
- ruhlantiradi (ta'sir funksiyasi),
- faoliyatga undaydi (rag'batlantirish funksiyasi),
- jarayonni boshqaradi (boshqaruv funksiyasi).

Shu bois pedagog nutqi ko'p qirrali vosita sifatida nafaqat ta'lim, balki tarbiya va rivojlantirish vazifalarini ham bajaradi.

Pedagog nutqining samaradorligi uning ichki va tashqi xususiyatlari bilan belgilanadi. Ichki xususiyatlarga mantiqiylik, mazmunlilik, aniqlik kirsas, tashqi xususiyatlarga ovoz tembri, diapazoni, nutq sur'ati va talaffuz kiradi.

Shuningdek, nutqning noverbal jihatlari — mimika, pantomimika va jestlar ham muhim rol o'ynaydi. Ular nutq mazmunini to'ldiradi va tinglovchiga ta'sir kuchini oshiradi.

Nutq madaniyati o'qituvchining umumiy madaniy darajasi, tafakkuri va ilmiy dunyoqarashi bilan uzviy bog'liq ekanligi aniqlandi. Yuqori nutq madaniyatiga ega pedagog:

- o'z fikrini aniq ifodalaydi;
- o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatadi;
- ijobiy psixologik muhit yaratadi;
- ta'lim jarayonini samarali boshqaradi.

Pedagogik muloqot jarayonida o'qituvchi tashabbuskor sifatida namoyon bo'lib, o'quvchilar faoliyatini yo'naltiradi. To'g'ri tashkil etilgan muloqot o'quvchilarning faolligini oshiradi va ularni ijodiy fikrlashga undaydi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutq madaniyati pedagogik faoliyatning ajralmas va ustuvor komponentidir. O'qituvchining nutqi uning shaxsiyati, bilim darajasi va pedagogik mahoratini aks ettiradi.

Pedagog nutqining rivojlanishi uzluksiz jarayon bo'lib, u muntazam mashq va o'z ustida ishlashni talab qiladi. Bu jarayonda quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

1. Kitob mutolaasi.

Kitob mutolaasi — nutq boyligini oshirishning eng asosiy va samarali vositalaridan biridir. Muntazam o'qish orqali inson lug'at zaxirasini kengaytiradi, fikrni aniq va ravon ifodalash ko'nikmasini rivojlantiradi. Ayniqsa, badiiy adabiyotlar, ilmiy-ommabop asarlar, publitsistik maqolalarni o'qish nutqning turli uslublarini o'zlashtirishga yordam beradi.

Mutolaa jarayonida nafaqat matnni o'qish, balki uni tahlil qilish, asosiy g'oyani ajratish, muallif uslubini anglash muhim. Bu esa kelajakda o'z nutqida turli ifoda vositalaridan o'rinli foydalanishga zamin yaratadi. O'qilgan matn asosida qayta hikoya qilish, fikr bildirish ham nutqni rivojlantiruvchi samarali usullardan hisoblanadi.

2. Nutqiy mashqlar.

Nutqiy mashqlar — og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishga qaratilgan maxsus topshiriqlar tizimidir. Ular orqali talaffuz aniqligi, grammatik to'g'rilik, mantiqiy izchillik shakllanadi.

Bunday mashqlarga quyidagilar kiradi:

- matnni ifodali o'qish;
- berilgan mavzu asosida hikoya tuzish;
- dialog va monologlar yaratish;
- so'z boyligini oshirishga qaratilgan leksik mashqlar;
- sinonim, antonim va iboralar bilan ishlash.

Nutqiy mashqlar muntazam va tizimli olib borilganda o'quvchining fikrlash qobiliyati bilan nutqi o'rtasidagi bog'liqlik mustahkamlanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limda bu mashqlar nutq madaniyatining poydevorini yaratadi.

3. Tajribali ustozlar faoliyatini kuzatish.

Tajribali ustozlar faoliyatini kuzatish — pedagogik mahoratni egallashning amaliy yo'li hisoblanadi. Ustozning dars jarayonidagi nutqi, o'quvchilar bilan

muloqot uslubi, savol berish va javoblarni baholashdagi yondashuvi yosh pedagog uchun muhim o'rnak bo'ladi.

Kuzatish jarayonida quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- nutqning aniqligi va ravonligi;
- ohang va intonatsiyadan foydalanish;
- mimika va jestlarning uyg'unligi;
- murakkab fikrlarni sodda tushuntirish mahorati.

Bu jarayon faqat kuzatish bilan cheklanmasdan, tahlil qilish va o'z faoliyati bilan solishtirish orqali yanada samarali bo'ladi. Natijada pedagog o'z nutqida mavjud kamchiliklarni aniqlab, ularni bartaraf etish yo'llarini topadi.

4. O'z nutqini tahlil qilish.

O'z nutqini tahlil qilish — nutqiy rivojlanishning eng muhim bosqichlaridan biridir. Bu jarayon refleksiya asosida amalga oshadi, ya'ni pedagog o'z nutqini ongli ravishda kuzatadi va baholaydi.

Buning uchun quyidagi usullar samarali:

- dars jarayonidagi nutqni audio yoki video yozib olish;
- yozuvni qayta tinglab, xatolarni aniqlash;
- ortiqcha so'zlar, takrorlar va pauzalarni tahlil qilish;
- talaffuz va grammatik xatolar ustida ishlash.

O'z nutqini tahlil qilish orqali pedagog o'z ustida ishlash ko'nikmasini shakllantiradi. Bu esa nutqning aniqligi, ifodaliligi va ta'sirchanligini oshiradi. Eng muhimi, bu jarayon doimiy bo'lishi kerak, chunki nutq ustida ishlash uzluksiz rivojlanishni talab qiladi.

Shuningdek, pedagogik muloqotda individual yondashuv muhim o'rin tutadi. Har bir o'quvchining psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan nutqiy muloqot ta'lim samaradorligini oshiradi.

Nutq madaniyatini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar ham katta imkoniyatlarga ega. Interaktiv metodlar, muammoli vaziyatlar va munozaralar o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, pedagog nutqining etik jihatlari ham muhimdir. Pedagog nutqining etik jihatlari — bu o'qituvchining nafaqat nima deyishi, balki qanday

deyishi, qaysi ohangda va qanday munosabat bilan ifodalashini belgilovchi muhim mezonlardir. O'qituvchi nutqi o'quvchi shaxsiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, uning ruhiy holati, o'ziga bo'lgan ishonchi va ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiradi. Shu sababli pedagog nutqi doimo ma'naviy, axloqiy va estetik talablarga javob berishi lozim.

1. Hurmat va insonparvarlik tamoyili.

O'qituvchi nutqining asosida o'quvchiga nisbatan hurmat yotishi kerak. Har bir o'quvchi shaxs sifatida qadrlanishi, uning fikri tinglanishi va e'tiborga olinishi muhim.

- O'quvchiga qo'pol yoki kamsituvchi so'zlar ishlatish mutlaqo noo'rin.
- Tanbeh berishda ham shaxsni emas, xatti-harakatni baholash kerak.
- "Sen noto'g'ri gapirding" o'rniga "Bu fikrni boshqacha ifodalash mumkin" kabi yumshoq shakllar ma'qul.

Bu yondashuv o'quvchida o'ziga ishonchni mustahkamlaydi va ijobiy muloqot muhitini yaratadi.

2. Nutq madaniyati va odob me'yorlari.

Pedagog nutqi adabiy til me'yorlariga mos, toza va ravon bo'lishi zarur. Nutqda shevaga xos so'zlar, jargonlar yoki noo'rin iboralardan qochish lozim.

- So'zlashuvda muloyimlik, samimiylik va vazminlik ustuvor bo'lishi kerak.
- "Iltimos", "rahmat", "marhamat" kabi etik birliklardan foydalanish muhim.
- Nutqning ohangi buyruqboz emas, hamkorlikka chorlovchi bo'lishi lozim.

Bu jihatlar o'quvchilarga ham nutqiy odob namunasi sifatida xizmat qiladi.

3. Adolat va xolislik.

O'qituvchi nutqida adolat tamoyili muhim o'rin tutadi. Barcha o'quvchilarga teng munosabatda bo'lish, nutqda tarafkashlikka yo'l qo'ymaslik zarur.

- Bir o'quvchini boshqasidan ustun qo'yuvchi iboralardan qochish kerak.
- Baholashda aniq mezonlarga tayanish lozim.
- Tanqid ham konstruktiv va asosli bo'lishi kerak.

Adolatli nutq sinfda sog'lom psixologik muhitni ta'minlaydi.

4. Empatiya va psixologik sezgirlik.

Pedagog nutqi o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga mos bo'lishi kerak. Har bir o'quvchining ruhiy holatini his eta olish — nutq etikasi tarkibiy qismidir.

- Qiyin vaziyatda o'quvchini qo'llab-quvvatlovchi so'zlar ishlatish;
- Xatoga yo'l qo'ygan o'quvchini kamsitmaslik;
- Rag'batlantiruvchi va ilhomlantiruvchi iboralardan foydalanish.
- Bu yondashuv o'quvchining ichki motivatsiyasini oshiradi.

5. Nutqning ta'sirchanligi va mas'uliyati.

O'qituvchi har bir so'zining ta'sir kuchini his qilishi kerak. Pedagog nutqi nafaqat axborot yetkazadi, balki tarbiyaviy vazifani ham bajaradi.

- Salbiy kayfiyatni ifodalovchi keskin iboralardan saqlanish;
- Ijobiy va konstruktiv fikrlarni ilgari surish;
- O'quvchilarda ijobiy qadriyatlarni shakllantiruvchi nutqdan foydalanish.

Pedagog nutqi orqali o'quvchida madaniyat, axloq va ijtimoiy mas'uliyat shakllanadi.

6. O'zini boshqarish va nutqiy intizom.

O'qituvchi har qanday vaziyatda o'z nutqini nazorat qila olishi zarur. Hissiyotlarga berilib ketish nutq etikasi buzilishiga olib keladi.

- Asabiy holatda keskin gaplardan tiyilish;
- Konfliktli vaziyatlarda vazminlikni saqlash;
- Nutqda izchillik va mantiqiylikni ta'minlash.

Bu pedagogning kasbiy yetukligini namoyon etadi.

Pedagog nutqining etik jihatlari — bu o'qituvchining kasbiy madaniyatini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Etik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan nutq:

- o'quvchilar bilan samarali muloqotni ta'minlaydi;
- ijobiy psixologik muhit yaratadi;
- o'quvchilarda nutq madaniyati va axloqiy qadriyatlarni shakllantiradi.

Shu bois pedagog o'z nutqi ustida muntazam ishlashi, uni nafaqat lingvistik, balki etik jihatdan ham takomillashtirib borishi zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagog nutqi madaniyati uning kasbiy kompetensiyasining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Nutq orqali o'qituvchi

nafaqat bilim beradi, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Nutq madaniyatini shakllantirish tizimli, uzluksiz va maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, u pedagogik ta'limning ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Bo'lajak o'qituvchilarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirish, samarali pedagogik muloqotni tashkil etish va barkamol shaxsni tarbiyalash imkoniyati kengayadi.

ADABIYOTLAR:

1. R.Rasulov, Q.Mo'ydinov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. O'quv qo'llanma. Toshkent.2015 y. 145 b.
2. S.X.Islikov, N.B.Nuraliyeva. O'qituvchi nutq madaniyati. O'quv qo'llanma. "Ziyo nashr-matbaa" XK GULISTON-2024. 136 b.
3. Rasulova G. O'qituvchi nutq madaniyati. Ma'ruza matni. Andijon – 2008. 30 b.